

تاریخ علم، دوره ۲۰، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱، ص ۲۲۷-۲۳۴

مقاله کوتاه

دو نکته تازه‌یاب در باره رساله نیچریه

محمد معصومی

کارشناس ارشد، پژوهشگر غیروابسته

dmrm92@gmail.com

DOI: 10.22059/JIHS.2023.350122.371713

(دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۲۷؛ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۳)

برپایه اسناد موجود نام چارلز داروین (۱۸۰۹-۱۸۸۲م) از دوره ناصری در ایران شنیده شده است. روزنامه فرهنگ که در دارالسلطنه اصفهان و با مدیریت میرزا تقی خان انصاری کاشانی چاپ می‌شد اقدام به انتشار رساله‌ای کرد که در تاریخ رویارویی مسلمانان با اندیشه داروین تاثیر چشم‌گیری گذاشت (نک: رجائی، ۱۳۸۰، ۱۰۳)؛ رساله حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان که به قلم سیدجمال‌الدین اسدآبادی/افغانی در سال ۱۲۹۸ق/۱۸۸۱م در حیدرآباد دکن هند نوشته شده بود. او در آن رساله فارسی که به درخواست یکی از معلمان مدرسه اعزه حیدرآباد و در پاسخ به نامه او نوشت، به نیچریان (طبیعت/مادی‌گراها) و افکار و اندیشه‌ها و تاریخچه پیدایش‌شان پرداخت. در این میان نیز نامی از داروین برد و او را «سید» یکی از این طایفه‌های مادی‌گرا خواند. به باور او داروین در کتابی که نوشته، اصل انسان را از نسل میمون‌ها دانسته (حسینی، ۱۲۹۸ق، ۱۱) و با این کار قصد داشته همچون سایر نیچریان، بنیان دین و اخلاق را بکند و نفی صانع و رفع ادیان کند (حسینی، ۱۲۹۸ق، ۶). رساله اسدآبادی پس از آنکه در حیدرآباد دکن چاپ شد، بارها در نقاط دیگر جهان اسلام بازنشر و به زبان‌های مختلف نیز ترجمه و خوانده شد.^۲

۱. از شماره ۱۰۲، سیزده رجب ۱۲۹۸ق، تا شماره ۱۴۸، اول جمادی الاخر ۱۲۹۹ق. این توضیح در نسخه‌ای از کتاب که در بمبئی منتشر شده است و اکنون در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است، دیده می‌شود.
۲. ترجمه عربی رساله با نام فی إبطال مذهب الدهرین و بیان مفاسدهم و اثبات إن الدین اساس المدینة و الکفر فساد العمران در سال ۱۳۰۳ق/۱۸۸۵م توسط عبده و با مساعدت عارف ابوتراب افغانی، ندیم اسدآبادی، در بیروت چاپ شد. ترجمه فرانسوی آن را گواشون با نام *La Refutation des Materialistes* در سال ۱۹۴۲م در پاریس

هر آنچه از رساله اسدآبادی منتشر یا گزارش شده بر پایه چاپ بمبئی (احتمالاً چاپ دوم) و چاپ‌های پس از آن بوده است؛ یعنی پژوهشگری تاکنون مدعی نبوده که به نسخه چاپ حیدرآباد دکن که چاپ اول کتاب محسوب می‌شود دست‌رسی داشته است. در این میان شاید تنها بتوان به ترجمه عربی محمد عبده اکتفا کرد که به احتمال بسیار از روی چاپ اول صورت گرفته است؛ هر چند خودش چیزی در این باره در کتاب نیاورده. همچنین ترجمه‌های انگلیسی و فرانسه آن نیز تماماً از روی نسخه‌هایی غیر از چاپ اول بوده است. قابل یادآوری است که ترجمه فرانسوی آن از روی نسخه عربی انجام شده است (مجتهدی، ۱۳۶۳، ۳۸). در باره ترجمه انگلیسی آن نیز که به قلم نیکی کدی صورت گرفته است یک نکته وجود دارد؛ وی که پژوهش‌های دامنه‌داری در باره اسدآبادی در دو کتابش انجام داده است، مدعی شده که برای ترجمه کتاب نیچریه، از روی متن فارسی چاپ اول حیدرآباد که میکروفیلم آن را از کتابخانه مجلس تهیه کرده، بهره برده است (کدی، ۱۹۷۲، ۱۷۲؛ همو، ۱۹۶۸، ۱۹۲). این ادعا پذیرفتنی نیست، اولاً به این علت که در نسخه چاپ حیدرآباد، هیچ اشاره‌ای به محل نشر نشده است و همچنین کدی هم شواهدی بر این ادعا به دست نداده است؛ ثانیاً، وی هیچ نکته‌ای در باره ضمیمه‌ای که در انتهای کتاب چاپ شده بود نگفته است. از این رو گمان می‌کنم، نسخه مورد اشاره کدی، همان نسخه بمبئی و نه نسخه حیدرآباد بوده است. هر چند در این باره هم بر سبیل احتمال باید نظر داد، چون او در باره تقریظ انصاری کاشانی که در ابتدای چاپ بمبئی وجود داشته، ساکت است.

در اینجا می‌توانم بر پایه شواهدی که به دست خواهم داد ادعا کنم به نسخه چاپ اول کتاب دست یافته‌ام. همچنین غیر از ترجمه محمد عبده، نسخه‌ای دست‌نویس از ترجمه عربی کتاب در دست است که بخش‌هایی از آن به خط اسدآبادی نوشته شده است و بخش‌هایی نیز به خط شخص دیگری است. این ترجمه با برگردان عبده تفاوت‌هایی دارد که در محل خودش توضیح خواهم داد.

منتشر کرد. همچنین برگردان انگلیسی آن نیز در کتاب نیک کدی با نام *An Islamic Response to Imperialism* که در ۱۹۶۸م در انتشارات دانشگاه کالیفرنیا با عنوان «The Truth about the Neicheri Sect and an Explanation of the Neicheris» در صفحات ۱۳۰ تا ۱۷۴ به چاپ رسید. گزارش مفصلی از همه چاپ‌ها و ترجمه‌های رساله اسدآبادی را به همراه پژوهشی در باره «نیچریه‌نویسی در شبه‌قاره» و انگیزه‌های موجود در این باره مستقلاً منتشر خواهم کرد.

دو نکته تازه‌یاب در باره رساله نیچریه/۲۲۹

باری، در سال ۱۳۴۲ کتابی با این مشخصات منتشر شد:

مجموعه اسناد و مدارک چاپ نشده در باره سید جمال‌الدین مشهور به افغانی، جمع‌آوری و تنظیم: اصغر مهدوی و ایرج افشار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

گردآورندگان در مقدمه کتاب توضیحاتی آورده‌اند که گمان می‌کنم ذکر برخی از آن‌ها لازم است. به زعم ایشان، انتشار این اسناد و مدارکی که تاکنون کسی از آنها اطلاعی نداشته و در اختیار خاندان مهدوی (فرزندان حاج محمدحسن خان امین‌الضرب از دوستان نزدیک سید جمال‌الدین در ایران) بوده است «کمک مهمی به تکمیل و تصحیح اطلاعات ما در باره سوانح زندگانی پرحادثه و عقائد و اندیشه‌های انقلابی، اما ثمربخش آن مرد خواهد کرد.»

در صفحه ۲۷ از کتاب مذکور و در موضوع «تالیفات چاپی» اسدآبادی، آمده است که کتابی با این ویژگی‌ها در میان کتاب‌های او به دست آمده است: «حقیقهٔ مذهب نیچری و بیان حال نیچریان»، چاپ سنگی، [هند]، ۱۲۹۸ ق. ۲.

همچنین در همان صفحه به نسخه چاپ بمبئی - که احتمالاً چاپ دوم کتاب است - اشاره شده. این دو کتاب همراه سید از هند به ایران آمده است. در باره چاپ دوم فراوان سخن رفته است اما در باره نسخه اول پس از اینکه به آن دست پیدا کردم به نکاتی برخورددم که گمان می‌کنم بتوان با استناد به آنان ادعا کرد این نسخه همان چاپ اول حیدرآباد دکن است.

۱. این نسخه فاقد تقریظ محمدتقی انصاری کاشانی مدیر مجله فرهنگ است. نامه محمد واصل، مدرس ریاضی مدرسه اعزه حیدرآباد دکن در تاریخ نوزده محرم سال ۱۲۹۸ ق به دست اسدآبادی رسیده و او نیز در پاسخ به نامه، رساله را در همان سال نوشته است. انصاری کاشانی نیز پس از دریافت رساله، آن را از نوزده رجب سال ۱۲۹۸ ق (شش ماه بعد از نگارش) در مجله‌اش منتشر کرده است. کاشانی دقیقاً مشخص نکرده که چه زمانی رساله به دستش رسیده است و تنها به این جمله بسنده کرده که «رساله شریفه جمال‌الدین الحسینی که در محرم هذا السنة به طبع رسیده، با پسته اخیر برایش

۱. در اصل نسخه به صورت «حقیقت» آمده است.

۲. این نسخه به شماره ۶۰۹۴۰ در مجموعه متعلق به سیدجمال‌الدین اسدآبادی در کتابخانه مجلس نگه‌داری می‌شود.

ارسال شده است.» گفتنی است در بیشتر چاپ‌هایی که از این رساله در ایران و هند و کشورهای عربی به دست آمده، این تقریظ در ابتدای نیچریه آمده است. شایان ذکر است که چاپ بمبئی نیز بر مبنای تاریخ پایان کتاب، در ذیقعدہ ۱۲۹۸ ق (یعنی حدود یازده ماه پس از نگارش) چاپ شده است.

۲. هر چند در این نسخه به نام کاتب و ناشر اشاره‌ای نشده است اما به روشنی می‌توان دانست که خطاط این نسخه، نستعلیق را به شیوه خوشنویسان شبه‌قاره نوشته است. هم نوع کشیده‌ها و اتصالات و هم نوشتن اعداد به روش رایج در کتاب‌های چاپ سنگی شبه‌قاره شباهت تام دارد؛ این نکته را از مقایسه میان این چاپ با چاپ‌هایی (مثلاً چاپ بمبئی) که به قلم خوشنویسان ایرانی نوشته شده، دقیق‌تر می‌توان دریافت.

۳. پس از اتمام متن کتاب در صفحه ۴۹، یک پیوست دوازده صفحه‌ای با عنوان «فرهنگ لغات رد نیچریه» ضمیمه شده که در آن بر اساس حروف هجایی به توضیح واژگان فارسی و عربی متن به زبان اردو پرداخته شده است. این نشان می‌دهد مخاطب اصلی و اولیه کتاب، اردوزبانان هند بوده‌اند و این نسخه نیز در آنجا چاپ شده است.

۴. تا آنجا که بررسی کرده‌ام نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن نگهداری می‌شود که خود می‌تواند مؤیدی بر مدعای فوق باشد.^۱

همین جا لازم است اشاره کنم که این نسخه صرف‌نظر از تفاوت‌هایی که ذکر شد، از نظر متن هیچ تفاوتی با چاپ‌های بعدی ندارد، و شاید تنها اختلافش این باشد که برخی از اسامی خاص، اعراب‌گذاری شده‌اند. این احتمال وجود دارد که برای ناآشنایان به زبان فارسی این نحو نگارش سودمند می‌افتاده است.

۱. همین جا از لطف و مهربانی جناب آقای دکتر احسان‌الله شکراللهی که در مدت اقامت‌شان در هند، از این نسخه اطلاعاتی مرحمت کردند، سپاس‌گزارم.

دو نکته تازه‌یاب در بارهٔ رسالهٔ نیچریه/۲۳۱

کتاب‌شناسی چاپ‌های مختلف رساله

حسینی، جمال‌الدین. حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان. [حیدرآباد دکن؟]: [چاپ اول]، ۱۲۹۸ق. چاپ سنگی، بی‌نا، بی‌کا. ۴۹ صفحه + ۱۲ صفحه واژه‌نامهٔ فارسی به اردو.

حسینی، جمال‌الدین. حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان. بمبئی: [چاپ دوم]، ۱۲۹۸ق. (۱۸۸۱م)، چاپ سنگی، با سرمایهٔ حاج محمدحسن کازرونی، به خط (نسعلیق) حبیب‌الله شیرازی. ۷۴ صفحه.

حسینی، جمال‌الدین. حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان تهران. بمبئی: مطبع حسینی جدید، [چاپ سوم]، ۱۳۰۰ق، به سرمایهٔ شیخ عبدالوهاب شیرازی، به خط (نسعلیق) حاجی نورمحمد شیرازی. ۷۴ صفحه.

الحسینی، سیدجمال‌الدین. ابطال طریقهٔ طبیعیین. رشت: مطبعةٔ سعادت، سنهٔ ۱۳۲۸، به سعی و اهتمام آقابالا علی‌زاده. ۷۳ صفحه.

اسدآبادی، جمال‌الدین. نیچریه: حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان. طهران: کتابخانه شرق، مطبعةٔ سعادت (خیابان ناصریه)، ۱۳۰۳ش، ۸۳ صفحه، جیبی.

اسدآبادی، جمال‌الدین. حقیقت مذهب نیچریه و بیان حال نیچریان. نجف: مطبعةٔ مبارکهٔ حیدریه، به سعی و اهتمام صادق کتبی و محمدابراهیم سلمها، ۱۳۴۷ق (۱۳۰۸ش)، ۶۸ص.

اسدآبادی، جمال‌الدین. نیچریه یا ناتورالیسم. تبریز: بنگاه مطبوعاتی دین و دانش، [۱۳۲۷]، ۵۶ صفحه. [در این چاپ خلاصه‌ای از شرح زندگانی و کلمات قصار اسدآبادی هم آمده است].

اسدآبادی، سید جمال‌الدین. نیچریه یا مادی‌گری. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعهٔ مدرسین حوزهٔ علمیهٔ قم، بی‌تا. ۸۰ صفحه، رقعی.

ایضاً رساله در نوبتی دیگر به سال ۱۳۵۶ در کتاب زندگی و سفرهای سید جمال‌الدین اسدآبادی به قلم علی اصغر حلبی در تهران انتشارات زوار و در قسمت ضمائم

۱. به احتمال خیلی زیاد این نخستین چاپ مستقل رساله در ایران است.

(از صفحه ۱۳۹ تا ۲۲۰) منتشر گردیده است که در تاریخ‌گذاری‌ها دقت زیادی ندارد. (مثلاً تاریخ نامه محمد واصل را به جای ۱۹ محرم ۱۲۹۸ ق، به صورت ۲۹ محرم ۲۲۹۸ ق درج کرده است. یا تاریخ پایان رساله را سرطان ۱۳۰۳ نوشته که در هیچ نسخه‌ای چنین تاریخی قید نشده است).

نکته دومی که می‌خواهم به آن اشاره کنم در باره ترجمه عربی رساله است. متن عربی محمد عبده، از چند جنبه اهمیت دارد و از این رو، پیدا شدن ترجمه عربی دیگری که با آن متن تفاوت‌های روشنی دارد حائز اهمیت است. یکی اینکه، نخستین ترجمه از این رساله به زبان اروپایی - فرانسه - از روی ترجمه عبده بوده است و از آنجا که به باور نیکی کدی، ترجمه عبده چندان دقیق نیست و نوعی تفسیر یا به بیان دیگر گفتن است (کدی، ۱۹۶۸، vii)؛ بنا بر این، نخستین گزارش از این رساله در جهان غرب، با واقعیت آن فاصله دارد. از سوی دیگر، از آنجا که عبده فارسی نمی‌دانسته و با کمک ابوتراب افندی متن فارسی را به عربی برگردانده، نتوانسته دقائق گفتار اسدآبادی را منتقل کند و این خود موجب نوعی سوءفهم شده است. ترجمه عبده در سال ۱۸۸۵ م منتشر شد، یعنی یک سال بعد از آنکه اسدآبادی مقاله «الدهریون فی الهند» را در ۱۸۸۴ م در مجله العروة الوثقی^۱ چاپ کرد و به نوعی نشان داد که منظور از نیچریان، طرفداران سیداحمد خان هندی و جانشین وی بوده است. از این رو است که ترجمه عربی آن نیز با عنوان الرد علی الدهریین معروف شد در حالی که عنوان اصلی کتاب به این صورت نبوده است. اکنون اگر بپذیریم که این ترجمه اشکالاتی دارد، پیدا شدن ترجمه‌ای که احتمالاً زیر نظر اسدآبادی^۲ انجام شده و بخش از آن از سوی وی نوشته یا ترجمه شده، می‌تواند مهم تلقی شود.

از مجموعه‌ای که به دست ما رسیده است، یک نسخه دست‌نویس از ترجمه عربی^۳ دیده می‌شود که ظاهراً در سال ۱۲۹۸ ق و بخشی از آن به خط اسدآبادی نوشته شده

۱. مقاله «الدهریون فی الهند» که اسدآبادی در تاریخ ششم ذی‌القعدة ۱۳۰۱ ق برابر با ۲۸ آگوست ۱۸۸۴ م نوشته است. (نک: العروة الوثقی لانفصام لها، مدیر سیاستها السيد جمال‌الدین الافغانی و محررها الاول الشيخ محمد عبده، بیروت: مطبعة التوفیق، ۱۳۲۸ ق، صص ۱۳۵-۱۴۱).

۲. ترجمه عبده در سال ۱۸۸۴ م منتشر شده و در این سال او به همراه اسدآبادی در پاریس مستقر بوده و مجله العروة الوثقی را چاپ می‌کرده‌اند. پس به احتمال زیاد ترجمه عربی به نظر اسدآبادی رسیده بوده است.

۳. این نسخه با شماره ۶۰۹۳۲ در مجموعه مرتبط با اسدآبادی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.

دو نکته تازہ یاب در باره رساله نیچریه/۲۳۳

است. این نسخه دارای ۳۲ ورق و مجموعاً ۵۲ صفحه است. تا صفحه ۴۴ به خط نسخ عربی و مرکب مشکی نوشته شده و احتمالاً از سوی اسدآبادی یا فرد دیگری که هویتش بر ما پوشیده است، با قلم آبی در برخی موارد اصلاح یا تکمیل شده است. همچنین از صفحه ۴۴ تا آخر نیز به خط اسدآبادی کتابت شده است. این بخش نیز قلم خوردگی هایی دارد. نکته گفتنی در این باره این است که تقریظ محمدتقی انصاری کاشانی نیز به عربی ترجمه شده و این در حالی است که این قسمت در ترجمه عربی محمد عبده نیامده است. نکته مهم این است که در مقدمه آن که احتمالاً از سوی مترجم و شاید زیر نظر اسدآبادی نوشته شده است، هدف از نوشتن رساله و نیز مخاطب اصلی آن که سیداحمد خان هندی بوده است به روشنی اشاره شده و این در حالی است که در هیچ چاپی از این رساله چنین بیان روشنی دیده نشده است و چنان که نشان دادم همه آنان که به این مطابقت رسیده اند از کنار هم گذاشتن قطعات نوشته های او در مجله العروة الوثقی به آن پی برده بوده اند.

۲۳۴ / تاریخ علم، دوره ۲۰، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱

منابع

رجائی، عبدالمهدی. (بهار ۱۳۸۰). «معرفی، نقد و بررسی روزنامه فرهنگ اصفهان». رسانه. سال دوازدهم، شماره اول، ۱۰۳.

حسینی [اسدآبادی]، جمال‌الدین. (۱۲۹۸ ق). حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان. ممبئی [بمبئی]: به سرمایه محمدحسن صاحب تاجر کازرونی.

مجتهدی، کریم. (۱۳۶۳). سید جمال‌الدین اسدآبادی و تفکر جدید. تهران: نشر تاریخ ایران، چاپ اول.

Keddie, Niki R. 1968. *An Islamic Response to Imperialism: Political and Religious Writings of Sayyid Jamāl ad-Dīn "al-Afghānī."* Berkeley: University of California Press.

Keddie, Niki R. 1972. *Sayyid Jamāl ad-Dīn "al-Afghānī: A Political Biography."* Berkeley: University of California Press.